

У мовній свідомості з лексею *граничність* пов'язуються універсальні уявлення про суттєві сторони буття в кінцевій – просторово-часовій або кількісно-якісній визначеності. Сприйняття дійсності, віддзеркалене в окремих семах аналізованої мовної одиниці, філософська інтерпретація *граничності* як категорії кінцевого характеризуються високим ступенем співвіднесеності. Про це свідчить і наявність у смисловій структурі виокремлених сем загальної ознаки щодо кінцевого, а також модифікація просторово-розмірних сем у значеннях первинних варіантів у мірно-градуальні семи вторинно-номінативних значень: *граничність* – максимум, норма, мінімум. Розглянуті параметри понятійного й семантичного вимірювання поняття «граничність» не вичерпують його зв'язків з іншими елементами лексико-семантичної системи, тому подальший аналіз диференціації лексико-семантичних груп, а зокрема фразеосемантичних, є об'єктом наукового дослідження й сприяє глибшому розумінню мовного простору.

Література:

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд. Академии наук СССР, 1963. – 391 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель. – Т. 1. – М. : «Мысль», 1974. – 452 с.
4. Караванов А. А. Денотативный и модусный аспекты аттенуативности / А.А. Караванов // Вестник Московского государственного университета. – Филология. – Серия 9. – № 4. – М., 2006. – С. 104–111.
5. Попов С.Л. Семантика предела и способы ее выражения в русском языке: предельные показатели совсем и совершенно: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / С. Л. Попов. – Харьков, 1995. – 19 с.
6. Силина В.Б. Специфика выражения видовых различий в древнерусском литературном языке / В. Б. Силина // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. – М., 1987.
7. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролов. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986.
8. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка. – 2003. – 1104 с.

УДК 81'37:811.161.2

Н. Ю. Куравська,

Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, м. Івано-Франківськ

СЕМАНТИКА ПРЕВЕНТИВА ТА ЗАСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена вивченню семантики превентива як засобу вираження волевиявлення. В статті розкрито сутність, семантичну і функціональну своєрідність превентива на тлі інших модальних виявів. З'ясовано, що превентив є складним лінгвістичним явищем, виникнення якого пов'язане з необхідністю оформлення одного із видів модальних значень, а саме значення застереження. Визначено, що превентив являє собою особливий тип волевиявлення, що реалізує семантику застереження сукупністю лексичних, морфологічних, синтаксичних та ритміко-інтонаційних засобів. В статті також досліджено структурні різновиди та семантичні варіанти висловлень із загальним модальним значенням превентива; виявлено й описано різноманітні способи вираження превентива; показано специфіку української мови в семантико-граматичному сенсі.

Ключові слова: превентивна семантика, превентивна модальність, превентив, превентивне висловлення, превентивне значення.

SEMANTICS OF PREVENTIVE AND MEANS OF ITS EXPRESSION IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

The article is dedicated to the studying of semantics of preventive as one of the means of expression of volitive modality. Taking into consideration its semantics and formal expression, system analysis of preventive is made in this article. The essence, semantic and functional peculiarities of preventive are determined compared to other modal manifestations. It is clarified in the article that preventive is a complicated linguistic phenomenon. Its origin is connected with the necessity of representation of one of the kinds of modal meaning, that is the meaning of warning. It is determined in the article that preventive is a special type of volitive modality that realizes semantics of warning by a complex of lexical, morphological, syntactical, rhythmic and intonation means. In speech preventive is represented by preventive utterances, structural kinds and semantic variants of which are investigated in this article. Different levels and means of expression of preventive that prove and demonstrate illocutionary power of warning are also discovered and described in the article. It is found out that preventive is characterized by the independence of semantic structure, functional, communicative and pragmatic specificity, diversity of structural types. The peculiarities of the Ukrainian language in semantic and grammar meaning are also indicated in the article.

Key words: preventive semantics, preventive modality, preventive, preventive utterance, preventive meaning.

СЕМАНТИКА ПРЕВЕНТИВА И СРЕДСТВА ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена изучению семантики превентива как средства выражения волеизъявления. В статье раскрыта сущность, семантическая и функциональная своеобразность превентива на фоне других модальных проявлений. Выяснено, что превентив представляет собой сложное лингвистическое явление, возникновение которого связано с необходимостью оформления одного из видов модальных значений, а именно значения предостережения. Определено, что превентив представляет собой особый тип волеизъявления, который реализует семантику предостережения совокупностью лексических, морфологических, синтаксических и ритмико-интонационных средств. В статье также исследованы структурные разновидности и семантические варианты высказываний с общим модальным значением превентива; выявлены и описаны разнообразные средства выражения превентива; показана специфика украинского языка в семантико-грамматическом смысле.

Ключевые слова: превентивная семантика, превентивная модальность, превентив, превентивное высказывание, превентивное значение.

Постановка проблеми. Проблема семантики превентива та засобів його вираження є однією з актуальних проблем сучасного мовознавства. В науковій літературі дискусійними залишаються питання щодо сутності превентива, його категорійного статусу та засобів вираження.

У пропонованій статті здійснено аналіз висловлень із модальним значенням превентивності та визначено загальну парадигму засобів вираження превентивної семантики в сучасній українській мові.

Актуальність дослідження зумовлена доцільністю всебічного вивчення семантики превентива та опису особливостей функціонування засобів його вираження в художніх текстах сучасної української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню превентивної семантики та засобів її вираження присвячені праці таких науковців, як Л. В. Бережан, Л. А. Бірюлін, Г. О. Васильєва, А. Вежицька, В. В. Виноградов, О. П. Володін, Г. Г. Дрінко, Ю. С. Кленіна, О. М. Пешковський, О. О. Філатова, В. С. Храковський, О. О. Шахматов, Н. В. Швидка, Д. М. Шмельов. Проте питання семантичних різновидів превентива як окремого типу модальності волевиявлення та репертуару виражальних засобів досі залишається відкритим.

В лінгвістичній літературі запропоновано різноманітні інтерпретації превентива. Так, на думку Ю. С. Кленіної, превентив – це особливий комунікативно-прагматичний тип волевиявних висловлень, що реалізує семантику застереження сукупністю лексичних, морфологічних, синтаксичних та ритміко-інтонаційних засобів [3]. Т. Т. Врбель зазначає, що превентив є опосередкованим спонуканням, пропозиційний зміст якого вказує на наявну особливість чи на можливі негативні наслідки певного впливу на адресата. Превентивне висловлення полягає у: 1) спонуканні адресата до виконання дії; 2) повідомленні про можливі наслідки. Залежно від реакції адресата, у структурі висловлення виявляється достатнім вираження лише першого з двох компонентів [2, с. 97]. В. С. Храковський та О. П. Володін уважають, що основне призначення превентива в тому, щоб виражати застереження щодо неагентивних дій, які можуть здійснюватися при відсутності належного контролю з боку виконавця [5, с. 151]. Г. О. Васильєва пропонує визначення превентива як мовленнєвої побудови, що адресується співрозмовникові й використовується мовцем у ситуації усвідомлення ним необхідності перешкодити певному перебігу подій на користь, здебільшого, адресата, через свій волевияв щодо виконання / невиконання співрозмовником певної дії (дій), яка може мати для нього негативні наслідки [1, с. 8].

Метою статті є виявлення семантики превентива з урахуванням особливостей функціонування засобів його вираження в художніх текстах української мови.

Виклад основного матеріалу. Висловлення з модальним значенням превентивності мають окреслену іллокутивну силу. Вони характеризуються констатацією відносної рівності адресанта та адресата у їхніх взаєминах, оскільки виконання дії з боку адресата є необов'язковим.

Розглянемо приклад:

– *Я, верховний інквізитор, попереджаю: тільки повне визнання своєї провини, щиросерда сповідь і щира готовність прийняти церковну покуту можуть урятувати твою душу і тіло* (В. Дрозд).

У наведеному тексті верховний інквізитор (звинувачуючи героя в тому, що той продав свою душу дияволу) попереджає, що той врятує свою душу й тіло, тільки визнавши свою провину і прийнявши церковну покуту. Як бачимо, для превентива характерні наступні ознаки: часткова залежність адресата від мовця (верховного інквізитора), необов'язковість виконання дії адресатом (той не визнає своєї провини), зацікавленість адресата у виконанні дії та її спрямованість на користь адресата (якщо той не визнає свою провину, верховний інквізитор його стратить).

Семантика застереження виявляється в тому, що мовець попереджає адресата про небезпеку, говорить про можливість неприємних наслідків як результату дії адресата або третьої особи й намагається переконати співрозмовника в необхідності запобігти цим діям [3, с. 79]. Застереження може містити й ідею певної погрози, яка являє собою здійснення впливу на адресата, обіцянку заподіяти йому зло: адресант своїм висловленням намагається застерегти співрозмовника від дій, які можуть завдати шкоди самому мовцеві. При цьому він ніби «залякує» співрозмовника, обіцяючи йому неприємності, якщо той не виконає його вказівки [4, с. 14].

Розглянемо приклад:

– *Не дурійте, пане, – зашепотіла та йому в вухо. – Не дурійте, пане, інакше це погано для вас закінчиться* (В. Шевчук).

У наведеному тексті жінка пропонує героєві перестати жаліти злочинця, оскільки за співчуття до нього його покарають. Як бачимо, превентивне висловлення виражає волевиявлення мовця щодо вчинення / невчинення дії (не виявляти співчуття до злочинця) і передбачає, що виконання / невиконання зазначеної дії може мати для адресата негативні наслідки (його покарають).

Як засвідчують результати аналізу фактичного матеріалу, для вираження превентива використовують наступні засоби:

– конструкції з дієсловами доконаного виду: – *Не впадїть тільки за борт, – застеріг його Лукас, – ваше життя це може знадобитися коли не Америці, то принаймні вашим трьом донькам і трьом тіткам з їхніми чоловіками* (П. Загребельний); – *Не лізь, – застеріг, – тут слід обережно* (Р. Самбук). Імперативні форми *не впадїть, не лізь* виконують іллокутивну функцію застереження і позначають шкоду або збитки, тобто дії, які вимагають особливого контролю з боку виконавця. У висловленні *Не впадїть тільки за борт* мовець попереджає адресата, що той може впасти за борт, і в другій частині висловлення пояснює, чому слід бути обережним (*ваше життя це може знадобитися коли не Америці, то принаймні вашим трьом донькам і трьом тіткам з їхніми чоловіками*). У висловленні *не лізь, тут слід бути обережним* додатковим маркером застереження виступає безособово-предикативне слово *обережно*. Водночас на імперативну форму *не лізь* накладається значення поради, яка есплікується за допомогою модального модифікатора *слід*;

– перформативи *застерігати, остерігати, попереджати*: – *Застерігаю однак, що в разі вашої незгоди на наші пропозиції, вам краще не згадувати на суді того, що я зараз вам розповім, бо вам все одно ніхто не повірить* (П. Загребельний); – *А тебе ще раз остерігаю не заритись на скажені гроші, словом: і бога бійся, і чорта опасайся* (М. Стельмах); – *Попереджаю: не закричіть, бо стрілятиму!* (М. Дашків). Уживання перформативних дієслів *застерігаю, остерігаю, попереджаю* безпосередньо есплікує намір мовця, робить його очевидним. У зазначених прикладах мовець попереджає адресата про настання негативних наслідків у разі вчинення / невчинення ним певних дій. Зазначені перформативні висловлення виконують іллокутивну функцію застереження / попередження, про що свідчить їх структурна організація: перформативна частина висловлення передбачає наявність перформативного дієслова *застерігаю, остерігаю, попереджаю*, а в пропозиції зазначаються дії, про які попереджає мовець, та несприятливі для адресата наслідки в разі виконання / невиконання ним цих дій (*вам краще не згадувати на суді того, що я зараз вам розповім, бо вам все одно ніхто не повірить; не заритись на скажені гроші; не закричіть, бо стрілятиму*). Водночас на висловлення з перформативними дієсловами *застерігаю, остерігаю* накладається значення поради (*вам краще не згадувати на суді того, що я зараз вам розповім; словом: і бога бійся, і чорта опасайся*), а на висловлення з перформативним дієсловом *попереджаю* – значення погрози (*не закричіть, бо стрілятиму*);

– дієслова зі значенням остраху й побоювання на кшталт *берегись, оберігайся, остерігайся, стережись*: – *Бережіться, щоб вони вам не заподіяли чогось лихого!* (А. Дімаров); – *Поганяй та оберігайся мін, – гукнув Іван Антонович Шовкунові, і Шовкун рушив* (О. Гончар); – *Остерідайся, Євтраксіє, такого гілля* (П. Загребельний); – *Стережіться Юхима, бо се – звір, а не людина, йон і вас повбиває* (В. Дрозд). Імперативні форми *бережіться, оберігайся, остерігайся, стережіться* безпосередньо спрямовані на те, щоб застерегти адресата про певну небезпеку. Висловлення зі словами

бережіться, стережіться містять пояснення, чого чи кого слід остерігатися. Висловлення *Поганяй та оберігайся мін є застереженням, що супроводжується категоричним наказом (поганяй);*

– складнопідрядні речення: а) з предикативною частиною мети зі сполучником *щоб*: – *Стережись мені, стережись ниньки, щоб завтра не було пізно!* (М. Стельмах); б) з з'ясувальною предикативною частиною, у якій пояснюється, чого треба уникати: – *Тільки треба стерегтися, щоб не зловили фашисти* (А. Дімаров). Якщо в одному висловленні об'єднуються дієслово *стерегтися* із морфологічним виразником превентивної семантики, то це сприяє максимальному вияву значення застереження. Водночас у висловленні *Стережись мені, стережись ниньки, щоб завтра не було пізно* наявне повторення дієслова *стережись*, що сприяє посиленню експресивності мовлення. У висловленні *Тільки треба стерегтися, щоб не зловили фашисти* функцію інтенсифікатора превентивної ситуації виконує обмежувальна частка *тільки*; на нього накладається значення необхідності / потреби, що засвідчує модальний модифікатор *треба*;

– конструкції із безособово-предикативними словами *небезпечно, обережно*: – *Княгине! – сторонів боярин. – Куди? Вночі? Небезпечно ж!* (В. Малик); – *Обережно, – сказало хлопчєня. – Тут скрізь дерева* (В. Шевчук). Безособово-предикативні слова *небезпечно, обережно* можуть уживатися з поширювачами і без. Особливістю таких конструкцій є те, що самостійне вживання таких слів є достатнім для виявлення превентивної семантики. У зазначених висловленнях інформація про те, від чого застерігає мовець адресата, стає відома із контекстного оточення (*Куди? Вночі?; Тут скрізь дерева*);

– конструкції, побудовані за моделлю одно- або двоскладного речення зі складеним іменним присудком *будь / будьте + обережний (-а, -і) / обережним (-ою, -ми)*: – *Та будь обережна – не впади в воду, бо кладка ще від батька залишилася – стара і хистка вже!* (В. Малик); – *Будьте обережними, дорогі товариші, остерігайтеся лихих людей по той бік кордону* (П. Загребельний). Семантика зазначених висловлень є схожою на семантику конструкцій із безособово-предикативними словами *небезпечно, обережно*. Головна відмінність полягає в тому, що речення зі складеним іменним присудком *будь / те + обережний (-а, -і) / обережним (-ою, -ми)* містять значення волевиявлення мовця, спрямованого на конкретно адресата, а конструкції із безособово-предикативними словами *небезпечно, обережно* мають узагальнений характер, оскільки адресат чітко не визначений і дія може бути спрямована на будь-яку особу;

– конструкції з делексикалізованим елементом *гляди / глядїть (дивись / дивіться)*: – *Дивіться, хлопці, не накидайте оком на польку, а то бей вуха відріже!* (В. Малик); – *Ти ж, Гордію, гляди, языка на засуці держи отам* (О. Копиленко). Делексикалізовані елементи *дивіться, гляди* виражають застереження проти дії, яка зазначається в другій частині висловлення. З такими елементами вживаються імперативні форми з часткою *не* або без неї (*не накидайте; держи*), що посилює увагу адресата щодо виконання / невиконання дії. Висловлення *Дивіться, хлопці, не накидайте оком на польку* містить пояснення, чому виражене застереження (*а то бей вуха відріже*);

– імперативні форми дієслів *начуватися, шануватися, схаменутися*: – *О, начувайся, підлий Слимакові. Якщо колись ти спробуєш образити хлопчину цього, я з могили встану і заберу тебе навек із собою...* (В. Нестайко); – *Тож шануйся, коли корову пасеш, щоб не пішла вона в шкоду, дивись, не дрімай...* (О. Гончар); – *Іване Петровичу, схаменіться. Ви ж тільки що сповідались!.. Бог не простить...* (М. Стельмах). У зазначених висловленнях дієслова *начувайся, шануйся, схаменіться* втрачають своє первинне значення і вживаються як еквіваленти до дієслова *остерігатися* чи до складеного іменного присудка *будь / те + обережний (-а, -і) / обережним (-ою, -ми)*. На імперативну форму *начувайся* накладається значення погрози, водночас міститься умова, за якої вона буде виконана. На імперативну форму *шануйся* накладається значення наказу (*не дрімай*). У висловленні з імперативною формою *схаменіться* мовець апелює до внутрішніх переконань адресата (*Ви ж тільки що сповідались!.. Бог не простить...*);

– словосполучення *мати на увазі*: – *Але май на увазі: якщо іще хтось на тебе поскаржиться – вижену зі школи!* (А. Дімаров); – *Май на увазі, – попередив його я, – деякі прикмети свідчать, що наші заробітки можуть упасти до нуля* (П. Загребельний). Вживаючи словосполучення *май на увазі*, мовець прагне, щоб адресат чітко запам'ятав те, про що він говоритиме далі. Очевидно, що у зазначених висловленнях для вираження семантики застереження було б достатньо вживання фрагмента *якщо іще хтось на тебе поскаржиться – вижену зі школи* чи *деякі прикмети свідчать, що наші заробітки можуть упасти до нуля*. Словосполучення *май на увазі* посилює категоричність висловлення та має на меті повернути особливу увагу адресата до слів мовця.

Можна зробити висновок, що превентив є особливим типом волевиявлення і характеризується самостійністю семантичної структури, функціональною і комунікативно-прагматичною специфікою, різноманітністю структурних моделей. Аналіз фактичного матеріалу засвідчив наявність наступних семантичних типів превентива: власне превентив, превентив+наказ, превентив+напучування, превентив+погроза, превентив+прохання, превентив+порада, превентив+вимога. Превентив має власний спеціалізований інвентар засобів вираження, які засвідчують і виявляють ілюктивну силу застереження.

На нашу думку, перспективними будуть розвідки, присвячені виявленню нових семантичних різновидів превентива, а також поглибленому аналізу різноманітних експліцитних та імпліцитних засобів вираження семантики застереження.

Література:

1. Васильєва Г. О. Превентив у структурі українського розмовного дискурсу: комунікативна модель і засоби вираження: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. О. Васильєва. – Донецьк, 2010. – 20 с.
2. Враль Т.Т. Словотворча прагматика у сучасній англійській мові: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Т.Т. Враль. – Ужгород, 2005. – 241 с.
3. Кленіна Ю.С. Превентив: семантика і способи вираження: дисс. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Ю. С. Кленіна. – Рязань, 2003. – 207 с.
4. Хариєва Д.С. Средства выражения побуждения к действию в современном русском языке (на материале художественной речи): автореф. дисс. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Д. С. Хариєва. – Махачкала, 2011. – 22 с.
5. Храковский В. С. Семантика и типология императива. Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин. – Л. : Наука, 1986. – 270 с.